

Зайнидинова Г.Ш.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ УЗУНДУК ЖАНА АРАЛЫК МААНИСИН БИЛДИРГЕН  
ЛЕКСИКАЛЫК БИРДИКТЕРДИН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Зайнидинова Г.Ш.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ,  
ОБОЗНАЧАЮЩИХ МЕРУ ДЛИНЫ И РАССТОЯНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

G.Sh. Zainidinova

LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF LEXICAL UNITS DENOTING THE  
MEASURE OF LENGTH AND DISTANCE IN THE KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 811.161.1

Адам таанууда бүгүнкү күндө тил илими орчундуу орунду ээлеп, адамды анын тили, көз карашы аркылуу изилдеп, анын тилинде чагылдырылган өзгөчөлүктөрүнө ар тараптуу талдоо жүргүзүүдө. Адам өзүн курчап турган айлана-чөйрөсүн өзүнө ылайык жана ыңгайлуу жол менен ченеп, бөлүп, башкача айтканда, пропорциялап алып турган. Кыргыз тилинин лексикасында сакталып келе жаткан узундук жана аралык өлчөмдөрүнүн маанисин билдирген жана ал маанини камтыган лексикалык бирдиктер адамдын дүйнөнү таанып билүү процессинде калыптанып, өзүнүн семантикасында кыргыз этносунун жашоо турмушун, басып өткөн жолун чагылдырып, өзүнүн өтө бай түзүмдөн тургандыгынан кабар берип турат. Бул макалада аталган бирдиктерде антропоборбордук аң-сезим орун алгандыгын байкоого болоорун ачыктап, алардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн талдоого аракет жасалды.

**Негизги сөздөр:** узундук чен-өлчөмдөрү, аралык, горизонталдык багыт, вертикалдык багыт, экспликация, образдык элестөө, мейкиндик, хрононим, аудиалдык ченем, визуалдык ченем, кеңдик.

В изучении и познании человека на сегодняшний день лингвистика занимает важное место, и претворяет свою цель в жизнь за счет изучения его языка, через его взгляд на мир, путем всестороннего анализа особенностей, отраженных в его языке. Свой окружающий мир человек, в процессе своей жизнедеятельности, поделит на составляющие и измерил по своему удобству, говоря другими словами, пропорционировал. Сохранившиеся в кыргызском языке лексические единицы, выражающие значения длины и расстояния, и содержащие эти значения, сформировались в процессе познания человеком мира и представляют собой богатую структуру, отражающую в своей семантике жизненный путь кыргызского этноса. В этой статье была предпринята попытка проанализировать лексико-семантические особенности названных единиц, выяснив, что в них можно наблюдать антропоцентрическое сознание.

**Ключевые слова:** меры длины, расстояние, горизонтальная ориентация, вертикальная ориентация, экспликация, образное воображение, пространство, хрононим, аудиальная мера, визуальная мера, ширина.

Linguistics occupies an important place in the study and cognition of a person today, and implements its goal through the study of his language, through his view of the world, through a comprehensive analysis of the features reflected in his language. A person, in the course of his life activity, divided his surrounding world into components and measured it according to his convenience, in other words, proportioned it. The lexical units that have been preserved

in the Kyrgyz language, expressing the values of length and distance, and containing these values, were formed in the process of human cognition of the world and represent a rich structure that reflects in its semantics the life path of the Kyrgyz ethnic group. In this article, an attempt was made to analyze the lexical and semantic features of these units, making it clear that an anthropocentric consciousness can be observed in them.

**Key words:** measures of length, distance, horizontal orientation, vertical orientation, explication, figurative image, space, chrononym, auditory measure, visual measure, latitude.

Тил илиминде бүгүнкү күндө антропоборбордук, адам таануу багытынын актуалдуулугу көңүл чордонунда болуу менен, ага байланышкан психоллингвистика, нейролингвистика, когнитивдик лингвистика, концептология, тилдик дүйнөтааным сыяктуу илимдин тармактары ааламдашуу процессинен улам тил жаңы көз караш менен, жаңы өңүттө каралып чыгууда. Гуманитардык илимдердин бардыгында дүйнөнү, этносту адамдын көз карашынан изилдөөнү анын тилинде чагылдырылган өзгөчөлүктөрүн анализдөө аркылуу жүргүзүүдө чоң ийгиликтер жаралууда.

Бул макаланын максаты болуп кыргыз тилинин лексикалык курамында сакталып келе жаткан узундук жана аралык өлчөмдөрүнүн маанисин билдирген жана ал маанини камтыган лексикалык бирдиктердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачыктоо эсептелет.

Адам коомунун өсүп-өнүүгүсүнүн баштапкы этабында адамдын өзүн таанып-билүүсүнүн алгачкы кадамы катары мейкиндикти ажырымдоо зарылчылыгы пайда болгон. Өзүнүн мейкиндикте алган ордун өз позициясынан фиксациялоо менен бирге адам баласы ошол орунга салыштырмалуу турмуш-тиричиликтеги бардык заттардын алыстоо-жакындоо түшүнүгүн көрсөтүүчү өлчөмдөрдү колдонууга түрткү алган. Белгилүү окумуштуу Е.С. Кубрякованын пикири боюнча, мейкиндикти тилде фиксациялоо адамдын дүйнөнү кабылдоосунан, курчап турган дүйнө менен өз ара эң жөнөкөй карым-катнашынан жана аны аңдап-билүүсүнөн түзүлгөн концептуалдык жөнөкөй структураны аныктоого негизделиши керек [1,123-6.]. Бул айтылгандын негизинде, адамдын мейкиндикти

## ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 2, 2021

кабылдоосундагы негизги роль – өзүнө жана ал жайгашкан чөлкөм түшүнүгүнө таандык. Адамдын айланасында орун алган заттардын, болуп жаткан көрүнүштөрдүн мейкиндиктеги ченемин эң оңой өлчөөчү каражат болуп, албетте, адамдын өзү – дене-боюнун түзүлүшү, колу-буту, таштаган кадамы, сунган кулачы кызмат кылган. Мындан тышкары, адамдын сезим-туюмдары: курчап турган айлана-чөйрөгө көз чаптыруусу, дабыш-үнүнүн белгилүү бир аралыкка чейин жеткиликтүүлүгү, чыккан дабыштын алыстыктан угулуусу ж.б. болгон. Бул өлчөмдөрдүн дээрлик көпчүлүгү кыргыз тилинде азыркы күндө да колдонулуп келет. Адамдын тулку-бою – башынан аягына чейин толук бойдон өлчөм маанисинде кызмат аткарган десек, жаңылышпайбыз, анткени өлчөп-ченөө зарылчылыгы келип чыккан заттардын тыгыздыгына, алардын алган ордуна, мейкиндикте созулушуна, берилишине карата адамдын “универсалдуу” өлчөм каражаттары катары денесинин бир бөлүгүнүн ченеми дайыма көз алдында бар эле, ошондуктан ал өлчөмдөрдү *соматикалык өлчөмдөр* деп атоого тил илиминде толук негиз пайда болгон. Алсак, суюктуктун, себилме заттардын, мейкиндиктен төмөн карай жасалган тереңдиктин өлчөмү адамдын кочушунан баштап, бели-боюна чейин эсептелген: *бир кочуштай ун кошуп кой; чуңкурдун тереңдиги киши боюндай; арыктагы суу кирип, киши белинен болуптур*, ж.б.

Бул сыяктуу өлчөмдөр кыргыз тилинде өзгөчө көп колдонулган жана алар мааниси боюнча жиктелип, өз алдынча лексикалык катмарды түзүү менен, терең изилдөөлөрдү талап кылат. Макалабыздын алдына коюлган максатка ылайык, өлчөм көптүктөрүнүн ичинен узундук жана аралык өлчөмдөрүнүн айрым маанилерине гана токтолмокчубуз.

Кыргыз эли асман чегине чейинки мейкиндикте горизонталдык абалда жайгашкан кичине көлөмдүү жана конкреттүү бардык зат-нерселердин өлчөмүн адам денесинин кыймылдуу бөлүктөрү – колу-буттары аркылуу болжолдуу белгилеп көрсөтүүгө аракет кылган. Мисалы, кол менен ченелүүчү өлчөмдөр: сөөм – сөөмөйдүн узундугу (болжол менен 10-12 см. барабар) [2, 161-б.]; эли – сөөмөйдүн же башка манжалардын жоондугу – 1,5-2 см. барабар болуп, кара малдын эттүүлүгүн, казы майын ченөөдө колдонулган. “Төрт эли” же “таман” деп алакандын жоондугуна барабар өлчөм аталып, союлган малдын семиз чыккандыгы аныкталган. Таман менен бирге “сере” (сере II узундук өлчөмү – салаалар саам ачылган төрт манжанын топтом жоондугу [2, 146-б.]) деп да аташкан: *бээнин казысы сере чыгыптыр*, тескерисинче, союлган малдын арыктыгы – *бычакка илинбейт* деп айтылган.

Укум (нукум) – баш бармак менен бүтүлгөн сөөмөйдүн ортосунун аралыгы [2, 302-б.], көбүнесе

кездеменин, кийиздин жайылгандагы узундугун жана башка күнүмдүк турмуштагы буюмдарды өлчөшкөн: *ukumдай жер, ukumдай жыгач, ukumдай кайыш*.

Карыш – бармак менен сөөмөйдүн аралыгы, болжол менен 20 см. барабар: *Бою бир карыш, сакалы миң карыш* (табышмак); *Карыш жерге басалбай, Картайганың билинет* (Токтогул). Кыргыз тилинде бул элдик өлчөмдөр болжолдуу узундукту бидирип, -тай (-тей), -дай (-дей) мүчөлөрү менен колдонулат: *Аркасында карыштай кара жалы бар балага «Кенен» деген ат коюлат, ал тез эле өсүп жетилип, Кертуппар атты минип, келберсиген кан болуп, журт башкарганга жарап калат* [3]; *Эки четине дейре ак менен кызылдан сөөм-карыштай айырмаланган сайма көчөттөрү берилет* [3]; *Ак кементайдын жакасы, жең учтары, өңүрү менен этеги карыштай түрдүү түстөгү баркуттар менен кыюуланат* [3]; өтмө маанисинде: *карыштай жер*.

Кере карыш – керилген бармак менен ортон аралыгы, болжол менен 22-23 см. чейин жетет: *Кере карыш салаңдап, Ак буудайдын баштары* (Осмонкул).

Чыканак – чыканактын бүтүлгөн жеринен баштап манжалардын учуна чейинки аралык, болжол менен 40-45 см. тегерегиндеги өлчөм: *Чыканактай чыкчыйган келин Шариптин жанына олтуруп, чай куя баштады* (Ш. Бейшеналиев).

Кез – оң колдун учунан сол ийинге чейинки аралык аталып, болжол менен 1 м. узундукту белгилеген: *кездей, кезге түш, кезге сал, кезге толгон ат, кезге толтур* [2, 365-б.].

Кары – 1. колдун үстүнкү, чыканактан ийинге чейинки бөлүгү; 2. көкүрөктүн ортосунан сунулган колдун манжасынын учуна чейинки узундук, болжол менен 1 м. чукул узундукту белгилейт: *Ыштаны жоктун түшүнө бир кары бөз кирет* (макал-лакап) [1, 355-б.].

Кулач (кере кулач) – 1. колдун кулачы; 2. эки керилген, горизонталдык абалда болгон колдордун аралыгы, болжол менен 1,50-1,70 м. [1, 442-б.]: *кырк кулачтуу учурук, бир кулач жер, бир кулач жылан; Кырк кулач кызыл түлкү экен, Токсон миң кулач бийиги* (С. Каралаев).

Кыргыз тилинде мейкиндикте бир калыпта орун алган, статикалык абалдагы зат-нерселерди белгилөөдө жалаң гана адамдын колунун бөлүктөрү ченем катары алынбастан, буттун да өлчөмү, анын динамикалуу кыймылынын болжолдуу өлчөмдөрү да кеңири колдонулган: “Тапан” (“таман”) – адамдын таманынын узундугу, болжол менен 25-30 см.: *Үч таман аралыкты тизилген чүкөнү аткан оюнчу өзү өлчөшү керек* (Wikipedia). Бул өлчөм менен кыргыздар кичине жерди белгилешсе, андан чоңураак аралыкты көпчүлүк учурда адамдын кадамы (болжол менен 70 см.) менен белгилешкен: *кадам жер, кадамдай жер* ж.б.;

## ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 2, 2021

Белге беш жүз кадамча жер калды, эми алар ашуунун аркы бетинин жолу жеңилирээк болгой эле деп, ошону ойлой башташты [4, 344-б.].

Илимде алгач адам баласы сезүү-конкреттик, образдык – элестөө жолу менен мейкиндикти таанып, андан кийинчерээк анализдөө, ойлоонун абстракттык формасынын жардамы менен убакытты таанып-андай алганы белгилүү. Изилдөөбүздүн объектиси болгон кыргыз тилиндеги узундук, аралык түшүнүгүн кыргыз эли мейкиндиктеги горизонталдык, вертикалдык багыттарды кабылдоодон кийин тактап, кандайдыр бир нерсе-заттардын, алардын кыймылынын ошол мейкиндикте созулушу убакыт менен шайкештикте болуп өтөрүн өз тилинде экспликациялаган. Мунун негизинде кыргыз тилинде “жакын-алыс” түшүнүктөрүнүн убакыт менен өлчөнүшүн көрсөткөн хронометрикалык маанини камтыган тилдик бирдиктер да өзүнчө катмарды түзөт.

Кыргыз элинин көчмөн турмушуна ылайык, жакынкы жана алыскы аралык өлчөмдөрү көпчүлүк учурда хрононимдер менен, б. а. адамдын жөө же ат үстүндө басып өткөн убакыты менен белгилешкен: *күн жүрүш* – эртең менен кечке чейинки жүргөн жолдун узактыгы, жөө адамдыкы болжол менен 25-30 км болсо, ат үстүндө – 50-60 км. арыта алган; малын айдап жайлоого же кыштоого көчүү убактылары менен *козу көчтүк* (4-4,5 км.); *кой көчтүк* (6-8 км.), *бир кой көчтүк*, *эки кой көчтүк* деген болжолдуу өлчөөлөр менен басып өткөн жол ыраактыгын аташкан. Ат жалында эркин жүргөн кыргыз элинин улуттук оюндарынын бири – ат чабыш. Бул оюнда ат чабылып өтүлүүчү аралык аттын жашына байланыштуу болуп, *тай чабым* (5-6 км.), *кунан чабым* (8-10 км.), *ат чабым* (20-25 км.) деп бөлүнгөн. Ат жүрүшү менен бир күн конуп, басып өтүлүүчү аралык – *конолго/ара кончулук жер* деп аталган. *Кере түштүк жол/жарым күндүк жол* – атчан адам таң аткандан түшкө чейин басып өткөн аралык (15-20 км.); *кере күндүк жол* – ат менен арытылган бир күндүк жол. Сутка ичиндеги басып өтүлгөн аралык менен бирге күндүн көтөрүлүшү, батышы менен белгиленген аралыктар да колдонулуп келет. Мисалы, *шашкелик жер* – күн чыккандан тартып күн шашке болгонго чейинки (жалган түшкө чейинки) аралык же атчан өтүүгө мүмкүн болгон аралык 25-30 км. барат: *Эдигейдин азыркы Каранары болсо го сөз башка, үчөө тең минип алып, жселе-жорто жүрсө үч-төрт саатта кирип бармак* [4, 79-б.]; *Эне-Бейитке жеткиче дагы эки сааттай убакыт бар* [4, 133-б.]; *Ушул күүнү угушка Сары-Өзөктүн күнүмдүк жолун кыш экенине карабай басып өтсө болбойбу* [4, 281-б.]; *Кайыкчылар күнчүлүк жолу бар аралдарга бет алып барат* [4, 316-б.]; *Жалпак-Сазда жетерге эки-үч саат убакыт калды* [4, 114-б.].

*Бирде ушу – жайдан кышка туш келем десең ат менен бир күндүк гана жол* [4, 334-б.].

Убакыт менен мейкиндиктин тыгыз байланышы кыргыз элинин аралыкты күнүмдүк турмушунда аткарылган ишмердүүлүктүн бир убакыт алкагындагы жыйынтыгы катары белгилеп-номинациялоо аракетинен көрүнөт. Кыргыз эли аткарган ишке сарпталган убакытты мейкиндикте зат-нерселердин орун алуу, орун алмашуу, аракетке келүү узундугун, аралыгын ченөөгө карата да колдонгон [5, 264-б.]. М., аралыкты сүттүн (*сүт бышым* – 15-20 мүнөт); чайдын (*чай кайнам* – 20-30 мүнөт), тамак-аштын (*эт бышым/ аш кайнам* – 1,5-2 саат, же болбосо ~ 10 км. аралык) кайнап, даяр болуу мөөнөтүнө кеткен убакыт менен белгилешкен. Тиричилик буюмдары да өлчөөчү каражат милдетин аткарган: *камчы бою* – 45-50 см. [2, 336-б.]; *укурук бою* – 3 м.; *кереге бою* – 1,60-1,80 м; *аркан бою* – 4-6 м. (күн бир аркан/эки аркан бою көтөрүлгөндө, күн батууга аркан бою калды). *Бута атым/ кере бута атым* же *жебе кадалчу жер* – жебенин учуу аралыгы (60-100 м.) (жаа бою качуу, тумшук озум). М: *Сенден жада калса аялдар жаа бою кача баштаптыр* [4, 305-б.].

Кыргыз тилинде көптөгөн жакынкы жана алыскы аралыкты билдирген сөздөр так ченем менен эмес, имплициттик түрдө, туюм деңгээлинде, каймана сөз айкаштары же сөздүн өтмө мааниси менен берилген. Дабыштын, адамдын үнүнүн таралыш узактыгы менен берилген лексикалык бирдиктер да байкалат. Бул типтеги аралык жана узундук ченемдерди үчүнчү топко бириктирип, болжолдуу түрдө *аудиялдык жана визуалдык* деп атасак болот. Аудиялдык типке: *иттин үнү угулган жер, адамдын үнү угулган жер, чүчкүрсө угулган жер, чакырым* (“чакыр” этишинен, 1 км ашык аралык, б.а. адамдын үнү, чакырыгы жеткен жер), *ж.б.* сыяктуу аралыкты угуу аркылуу дифференциялоо маанисин чагылдырган бирдиктерди киргизүүгө болот. Ал эми визуалдык ажырымдоого мейкиндиктеги аралыкта «көрүүгө мүмкүн» жана «көрүүгө мүмкүн эмес» маанилерин чагылдыруучу бирдиктер мисал боло алат: *көз жеткен жер/ көз жетпейт, көз жеткен жердин учуна чейин, ж.б.* Мисалы: *Жалын шаркырап куюлуп, өйдө жүткүнгөндөн жүткүнүп барат, жетер чеге көрүнбөйт* [4, 40-б.]; *Көлдүн төрүнө көз жетпейт, көгүлтүр суу менен көк асман биригип кеткендей* [4, 39-б.]; *Деңиз бети көз жеткен тегеректин баарында күн нуруна жыбырап, миң кубулуп ойноп, кулпуруп жаткан экен* [4, 402-б.]; *Сары-Өзөктүн көз жетер, кулак угар чексиз ак мейкининде мелиреген тынчтык уюп турду* [4, 192-б.]; *Булардын күчү буркулдап сыртына чыкпай, ичинде, тарткан составынын куйругу көрүнбөйт* [4, 159-б.]; *Сары-Өзөктүн ченем жеткис мейкинине башын катар көңүл таппай кыйналат...* [4, 251-б.]; *Сары-Өзөктүн*

улуу талаа, эрме чөлү кыйырсыз асман астында кыйыры көрүнбөй мелмилдеп жатат [4, 322-б.].

Аталган топтордон өзгөчөлөнүп, көз менен көргөн аралык, көз болжол менен белгилеген метрология объекттери кыргыз тилинде семантикалык көп боёкчолорду ачыктайт. Мисалы, каралып же изделип жаткан объект көзгө көрүнгүдөй, көз аны башка нерселерден айырмалап билгендей аралык: *Аралдагы корум тааштар, аска-куймалары даана көрүнгөндө аңчылар нерпанын жатагын онуп, аралды айлана сүзүштү* [4, 337-б.];

Кыргыздын жашаган жери, жашоо шарты ага аны курчаган объектилердин алыстыгын болжолдуу оңой белги же сөз менен атоого белгилүү бир ыңгайды шарттап турган, анткени багылып жаткан малы көз алдындагы кеңдикте боло турган. Бул жерде кыргыз тилиндеги сөздөрдүн семантикасындагы антропоборбордук көз караш жөнүндө айта кетсек болот. Анткени аралыктарды атап жана белгилеп жатып адам эсептөөнү өзү турган чекиттен алып эсептейт, демек көчмөн кыргызга көзүнө илинбеген, анан көз чапчымына, көзүнө көрүнгөн кеңдикте кездешпеген нерселер вербалдаштырылган эмес. Мисалы: *«Мына дээрлик колуна сезиле турган асман башыңдын жогору жагында, булуттарга колуңду сунсаң жетет, мына жер кыртышына түбөлүк бек чапталган аскалар, мына карлар жана муздар өздөрүнүн кетпес кристаллдык тазалыгында – аларга да колуңду сунсаң жетет, ...»* [4, 477-б.]; *«Жашаар өмүрү шаардан чыгып, Кашка-Дөбөгө жеткичекти аралыктай калган мен тирилип келбейм, а силер адамдар, бийик актык менен Христ-*

*тин пейилинде жашоо үчүн өзүңөр келесиңер, таанылбаган келечектеги муундар болуп, силер мага келесиңер»* [4, 192-б.].

Изилдөөнүн жыйынтыгында аң-сезимдеги мейкиндик жана убакыт маанилеринин калыптанышы ойлоонун эки башка түрүнө байланыштуу экендиги тастыкталды. Мейкиндикти кабылдоо сезимдик-конкреттүү образдуу ойлоого таянса, ал эми убакытты кабылдоо, анын мейкиндик менен ажырагыс байланышын андоо абстракттык, анализдеп ойлоонун жыйынтыгында пайда болот. Кыргыз тилиндеги узундук жана аралык ченемдерин дифференциялоодо жана бул чен-өлчөмдөрдү аныктоодо тилдик дүйнө сүрөтүндө убакыт менен мейкиндиктин байланышы интерпретацияланып, улуттук маданий өзгөчөлүктөргө ылайык вербалдашуусу белгиленди. Талдоого алынган мисалдардагы узундук, аралык маанисин чагылдырган бирдиктерде маданий улуттук өзгөчөлүк, этностук уникалдуулук катылып жаткандыгын аныктоо менен бирге, кыргыз улутунун курчап турган чөйрөгө көз карашын, дүйнөтаанымын көрүүгө болот.

#### Адабияттар:

1. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и рождение речи / Е. С. Кубрякова. - М.: Наука, 1991. - 237 с.
2. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. / Түз. К.К. Юдахин. - Ф., 1985.
3. <https://wordsimilarity.com>
4. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы / Түзгөн А. Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008.
5. Камбаралиева У.Дж. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков). – Бишкек, 2018. – 393 с.